

σει τὴν κυριαρχία των. Θὰ πορροῦσαν ὅμως νὰ συγκρατηθοῦν, ἂν ἔμεναν ἑνωμένοι· ἀλλὰ, ἐπειδὴ ἔχουν τὴν τάση νὰ βεβαιώ-
νουν τὴν ἀτομικότητά των, θὰ βρεθοῦν κάποια μέρα φιλόδοξοι
ἀνάμεσά τους πὺ θὰ ἰσχυριστοῦν ὅτι εἶναι οἱ κύριοι, οἱ ἔξου-
σιαστὲς καὶ πὺ θὰ ζητήσουν στήριγμα στὴν κατώτερη τάξη,
καὶ μάλιστα ἂν τούτῃ ἔχη κίόλας κάποιο μέρος στὰ δημόσια
πράγματα : δὲν ὑπάρχει πιά ἔμφυτη ἀνωτερότητα, τότε, σὲ
κεῖνον πὺ ἀνήκει στὴν ἀνώτερη τάξη· τὰ μάγια λύθησαν. Ἔτσι
εἶναι πὺ οἱ ἀριστοκρατίες τείνουν νὰ χαθοῦν μέσα στὴ δημο-
κρατία, ἀπλῶς γιατί ἡ πολιτικὴ ἀνισότητα εἶναι ἄστατο πρᾶγμα,
ὅπως δὲ θάναί καὶ ἡ πολιτικὴ ἰσότητα ἀφοῦ πραγματωθῆ, ἂν
εἶναι μόνο ἓνα γεγονός, ἂν, ἐπομένως, δέχεται ἑξαιρέσεις, ἂν,
λόγου χάρι, ἀνέχεται μέσα στὴν πολιτεία τὴ δουλεία.— Ἀλλὰ ὑ-
πάρχει μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὶς ἰσορροπίες αὐτὲς πὺ τὶς ἔφτα-
σαν μηχανικά, τὶς πάντα πρόσκαιρες ὅπως ἡ ἰσορροπία τῆς ζυ-
γαριᾶς στὰ χέρια τῆς ἀρχαίας δικαιοσύνης, ἴσαμε μιὰ δικαιοσύνη
σὰν τὴ δική μας, τὴ δικαιοσύνη «τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώ-
που», ἡ ὁποία δὲν ἀνακαλεῖ πιά ἰδέες σχέσης ἢ μέτρου, ἀλλὰ,
ἀντίθετα, ἰδέες τοῦ ἀσύμμετρου καὶ τοῦ ἀπόλυτου. Αὐτὴ ἡ δι-
καιοσύνη δὲ θὰ ἐπιδεχόταν πλήρη παράσταση παρὰ μόνο «στὸ
ἄπειρο», ὅπως λένε οἱ μαθηματικοί· δὲ διατυπώνεται ἀκριβῶς
καὶ κατηγορικά, σὲ ὠρισμένη στιγμή, παρὰ μὲ ἀπαγορεύσεις·
ἀλλὰ σὲ ὅ,τι θετικὸ ἔχει, προχωρεῖ μὲ διαδοχικὲς δημιουργίες,
πὺ κάθε μιὰ τους εἶναι πὺ πλήρης πραγμάτωση τῆς προσωπι-
κότητας καὶ συνεπῶς τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἡ πραγμάτωση τούτῃ εἶναι δυνατὴ μόνο μὲ τὴ μεσολάβη-
ση τῶν νόμων· προὑποθέτει τὴ συγκατάθεση τῆς κοινωνίας.
Μάταια θὰ ἰσχυρίζοταν κανεὶς ὅτι γίνεται μόνη τῆς, λίγο λίγο
ἀπὸ τὴν ψυχικὴν κατάσταση τῆς κοινωνίας σὲ ὠρισμένη περίοδο
τῆς ἱστορίας τῆς. Εἶναι ἓνα πήδημα πρὸς τὰ ἔμπρός, πὺ ἔκτε-
λεῖται μόνο ἂν ἡ κοινωνία εἶναι ἀποφασισμένη νὰ δοκιμάσῃ ἓνα
πείραμα· πρέπει γι' αὐτὸ νὰ ἀφεθῆ νὰ τὴν πείσουν, ἢ τουλά-
χιστο νὰ τὴ δονήσουν· καὶ ἡ δόνηση δόθηκε πάντα ἀπὸ κάποιον.
Τοῦ κάκου θὰ προβάλλουν ὅτι αὐτὸ τὸ πήδημα πρὸς τὰ ἔμπρός
δὲν ὑποθέτει πίσω του καμμιά δημιουργικὴ προσπάθεια, ὅτι ἐδῶ
δὲν ὑπάρχει ἐπινόηση, πὺ νὰ πορρῆ νὰ παραβληθῆ μὲ τὴν ἐπι-
νόηση τοῦ καλλιτέχνη. Αὐτὸ θὰ σήμαινε πὺς ξεχνοῦν ὅτι οἱ
περισσότερες ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις πὺ ἔγιναν φάνηκαν στὴν
ἀρχὴ ἀπραγματοποίητες, καὶ ὅτι πραγματικὰ ἦταν. Μποροῦσαν
νὰ πραγματωθοῦν μόνο σὲ κοινωνία πὺ ἡ ψυχικὴ τῆς κατὰ-

σταση να ήταν κίβλας εκείνη που ὄφειλαν να ἐπιτύχουν με τὴν πραγμάτωσή των ἦταν ἐδῶ ἕνας κύκλος ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲ θάβγαιναν, ἂν μιὰ ἢ περισσότερες προνομιούχες ψυχές, ἔχοντας διευρύνει μέσα τους τὴν κοινωνικὴ ψυχὴ, δὲν ἐσποῦσαν τὸν κύκλο παρασέροντας πίσω τους τὴν κοινωνία. Μὰ αὐτὸ εἶναι τὸ θαῦμα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ἐνα μεγαλοφυῆς ἔργο, πὺ στὴν ἀρχὴ μᾶς σαστίζει, θὰ μπορέσει λίγο λίγο νὰ δημιουργήσῃ με μόνη τὴν παρουσία του μιὰ ἀντίληψη γιὰ τὴν τέχνη καὶ μιὰ καλλιτεχνικὴ ἀτμόσφαιρα πὺ θὰ ἐπιτρέψουν νὰ τὸ καταλάβωμε· θὰ γίνῃ τότε ἀναδρομικὰ μεγαλοφυῆς : ἀλλιῶς θὰ ἔμενε ὅ,τι ἦταν στὴν ἀρχὴ, μόνο κάτι πὺ σαστίζει. Σὲ μιὰ οἰκονομικὴ κερδοσκοπία ἢ ἐπιτυχία κάνει τὴν ἰδέα νὰ ἦταν καλή. Κάτι ἀνάλογο ὑπάρχει στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία, με τούτῃ τὴ διαφορὰ, ὅτι ἢ ἐπιτυχία, ἂν ἔρθῃ στὸ τέλος στὸ ἔργο πὺ στὴν ἀρχὴ εἶχε ξενίσει, ὄφειλεται σὲ μεταμόρφωση τοῦ γούστου τοῦ κοινού, πὺ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τὴν προξένησε· ἦταν λοιπὸν τὸ ἔργο αὐτὸ ταυτόχρονα δύναμη καὶ ὕλη· διήγειρε μιὰ ὁρμὴ πὺ τοῦ εἶχε μεταδώσει ὁ καλλιτέχνης, ἢ καλύτερα πὺ εἶναι ἢ ἴδια ἢ ὁρμὴ τοῦ καλλιτέχνη, ἀόρατη καὶ παροῦσα μέσα στὸ ἔργο του. Τὸ ἴδιο θὰ ἔλεγε κανεὶς καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ ἐπινόηση, καὶ πὺ εἰδικὰ γιὰ τὶς διαδοχικὲς δημιουργίες πὺ ὅλο καὶ πλουτίζουν τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης. Ἀναφέρονται πρὸ πάντων στὴν ὕλη τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ τροποποιοῦν στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ τὴ μορφὴ τῆς. Γιὰ νὰ ἀρχίσωμε ἀπ' αὐτὴν ἐδῶ, ἄς ποῦμε ὅτι ἢ δικαιοσύνη παρουσιάσθηκε πάντα σὰν ὑποχρεωτικὴ, ἀλλὰ ὅτι γιὰ πολὺν καιρὸ ἦταν μιὰ ὑποχρέωση σὰν τὶς ἄλλες. Ἀνταποκρινόμενα, ὅπως οἱ ἄλλες, σὲ κοινωνικὴ ἀναγκαιότητα· καὶ κείνο πὺ τὴν ἔκανεν ὑποχρεωτικὴ ἦταν ἢ πίεση τῆς κοινωνίας ἀπάνω στὸ ἄτομο. Μὲ τέτοιους ὅρους, μιὰ ἀδικία δὲν ἦταν οὔτε περισσότερο οὔτε λιγώτερο προσβλητικὴ ἀπὸ μιὰ ἄλλη παράβαση τοῦ κανόνα. Γιὰ τοὺς δούλους δὲν ὑπῆρχε δικαιοσύνη, ἢ ἦταν μιὰ δικαιοσύνη σχετικὴ, σχεδὸν προαιρετικὴ. Ἡ σωτηρία τοῦ λαοῦ δὲν ἦταν μόνο ὁ ὑπέρτατος νόμος, ὅπως δὰ καὶ ἔμεινε· ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ τὴ διακήρυτταν τέτοια, ἐνῶ ἔμεῖς δὲ θὰ τολμούσαμε νὰ ὑψώσωμε σὲ ἀρχὴ ὅτι ἢ σωτηρία τοῦ λαοῦ δικαιώνει τὴν ἀδικία, ἀκόμη καὶ ἂν δεχόμεστε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τούτῃ ἢ ἐκείνη τὴ συνέπεια. Ἀς ἀναρωτηθοῦμε ἀπάνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἄς βάλωμε στὸν ἑαυτὸ μας τὸ περίφημο ἐρώτημα : «Τί θὰ κάναμε ἂν μαθαίναμε ὅτι γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ λαοῦ, ἀκόμη γιὰ τὴν ὑπαρξη τῆς ἀνθρωπότητας, ὑπάρχει κάπου ἕνας ἄνθρωπος, ἕνας ἀ-

θῶος, πὺ εἶναι καταδικασμένος νὰ ὑποφέρῃ αἰώνια μαρτύρια ;». Ἴσως νὰ δίναμε τὴ συγκατάθεσὶ μας, ἂν ὑπῆρχεν ἡ συμφωνία ὅτι ἓνα μαγικὸ φίλτρο θὰ μᾶς κἀνῃ νὰ ξεχάσωμε αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο, καὶ τίποτε δὲ θὰ ξαίρωμε ποτὲ πᾶ γι' αὐτόν· ἂν ὅμως ἔπρεπε νὰ ξαίρωμε, νὰ τὸν σκεπτόμαστε, νὰ λέμε μέσα μας ὅτι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ὑφίσταται σκληρὰ μαρτύρια γιὰ νὰ μπορούμε ἔμεῖς νὰ ὑπάρχωμε, ὅτι τοῦτο δῶ εἶναι θεμελιώδης ὄρος τῆς ὑπαρξῆς γενικά, ἢ ὄχι ! καλύτερα νὰ δεχτοῦμε νὰ μὴ ὑπάρχη πᾶ τίποτε ! Καλύτερα νὰ ἀφήσωμε νὰ ἀνατιναχθῆ ὁ πλανήτης ! Τί συνέβη λοιπόν ; Πῶς ἀναδύθηκεν ἡ δικαιοσύνη ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, πὺ μέσα τῆς ἦταν συγκεχυμένα, γιὰ νὰ πετᾶ πάνω ἀπ' αὐτὴν καὶ πῶ πάνω ἀπ' ὅλα, κατηγορικὴ καὶ ὑπερβατικὴ ; Ἄς θυμηθοῦμε τὴ φωνὴ καὶ τὸν τόνο τῶν προφητῶν τοῦ Ἰσραήλ. Τὴ φωνὴ τους τὴν ἴδια ἀκούομε ὅταν διαπράττεται μιὰ μεγάλη ἀδικία καὶ ἐγκρίνεται. Ἀπὸ τὰ βάθη τῶν αἰώνων ὑψώνουν τὴ διαμαρτυρία των. Ἀσφαλῶς, ἡ δικαιοσύνη διευρύνθηκε μοναδικὰ ἀπὸ τὸν καιρὸ των. Ἐκείνη πὺ δίδασκαν ἀφοροῦσε πρὶν ἀπ' ὅλα τὸν Ἰσραήλ· ἡ ἀγανάκτησὶ των ἐνάντια στὴν ἀδικία ἦταν ἡ ἴδια ἡ ὀργὴ τοῦ Ἰεχωβά ἐνάντια στὸν ἀνυπάκουο λαὸ του, ἡ ἐνάντια στοὺς ἐχθροὺς τοῦ ἐκλεκτοῦ του λαοῦ. Ἄν κάποιος ἀνάμεσά τους, ὅπως ὁ Ἡσαΐας, μπόρεσε νὰ σκεφθῆ τὴν παγκόσμια δικαιοσύνη, εἶναι γιὰτὶ ὁ Ἰσραήλ, ξεχωρισμένος ἀπὸ τὸ θεὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαοὺς, δεμένος μὲ τὸ θεὸ μὲ συμβόλαιον, ὑψωνόταν τόσο ψηλὰ πάνω ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ ἀνθρωπότητα, ὥστε γλήγορα ἢ ἄργα θὰ τὸν ἐπαιρναν γιὰ πρότυπον. Ἐδωσαν τουλάχιστον στὴ δικαιοσύνη τὸ βίαιον ἐπιτακτικὸ χαρακτήρα πὺ κράτησε, καὶ τὸν ἀποτύπωσεν ἀπὸ τότε σὲ ὕλη ἢ ὁποῖα ἀπεριόριστα αὐξήθηκε.—Μὰ καὶ αὐτὲς οἱ αὐξήσεις δὲν ἔγιναν, οὔτε αὐτὲς, μόνες τους. Σὲ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς ὁ ἱστορικὸς ὁ καλὰ πληροφορημένος θὰ ἔδινε ἓνα κύριον ὄνομα. Κάθε μιὰ στάθηκε μιὰ δημιουργία, καὶ ἡ πόρτα θὰ μένη πάντα ἀνοιχτὴ γιὰ νέες δημιουργίες. Ἡ πρόοδος πὺ στάθηκεν ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ὕλη τῆς δικαιοσύνης, ὅπως ὁ προφητισμὸς στάθηκε γιὰ τὴ μορφή, ἦταν ἡ ὑποκατάστασι μιᾶς παγκόσμιας δημοκρατίας πὺ ἀγκαλιάζει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, στὴ θέσῃ ἐκείνης πὺ σταματοῦσε στὰ σύνορα τῆς πόλεως, καὶ πὺ μέσα στὴν πόλιν ἀκόμη τὴν ἴδια περιοριζόταν στοὺς ἐλεύθερους ἀνθρώπους μόνον. Ὅλο τὸ ὑπόλοιπον ἦρθε ἀπὸ κεῖ, γιὰτὶ ἂν ἡ θύρα ἔμεινε ἀνοιχτὴ σὲ νέες δημιουργίες καὶ θὰ μένη πιθανῶς πάντα, ἔπρεπε ὅμως νὰ ἀνοίξη. Δὲ μᾶς φαίνεται ἀμφί-

ἔξακοντίσθηκε στὸν κόσμον μέσα σὲ μήνυμα γεμάτο ἀγάπη καὶ ποὺ καλοῦσε τὴν ἀγάπη. Γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, δὲν ἐπρόκειτο πιά ἐδῶ γιὰ προσδιορισμένη σοφία, ποὺ μπορούσε νὰ διατυπωθῆ ὀλόκληρη σὲ ἐντολές. Ἔδειχναν μᾶλλον μιὰ κατεύθυνση, ἐκόμιζαν μιὰ μέθοδο· τὸ πολὺ πολὺ ἐδήλωναν ἓνα τέλος, ποὺ θὰ ἦταν μόνο προσωρινὸ καὶ ποὺ ἀπαιτοῦσε ἐπομένως προσπάθεια ἀδιάκοπα ἀνανεωνόμενη. Ἡ προσπάθεια αὕτη θὰ ἦταν κίβλας κατ' ἀνάγκη, τουλάχιστο σὲ μερικούς, προσπάθεια δημιουργίας. Ἡ οὐσία τῆς μεθόδου ἦταν νὰ ὑποθέσουν δυνατὸ αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ εἶναι ἀδύνατο σὲ δεδομένη κοινωνία, νὰ φαντάζονται τὰ ἀποτελέσματα ποὺ εἶχε γιὰ τὴν κοινωνικὴ ψυχὴ, καὶ τότε νὰ καταφέρνουν κάτι ἀπ' αὕτη τὴν ψυχικὴ κατάσταση μὲ τὸν προσηλυτισμὸ καὶ μὲ τὸ παράδειγμα : τὸ ἀποτέλεσμα, ὅταν ἐπιτευχθῆ, θὰ συμπλήρωνε παλινδρομικὰ τὴν αἰτία του· νέα αἰσθήματα, ποὺ ἄλλωστε ἐξαφανίζονται, θὰ ὑποκινούσαν τὴ νέα νομοθεσία ποὺ φαινόταν ἀναγκαία κατὰ τὴν ἐμφάνισή των καὶ ποὺ θὰ χρησίμευε τότε νὰ τὰ στερεώσῃ. Ἡ νεώτερη ἰδέα γιὰ τὴ δικαιοσύνη προχώρησε ἔτσι μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἀτομικὲς δημιουργίες ποὺ ἐπέτυχαν, μὲ πολλαπλὲς προσπάθειες κινημένες ἀπὸ τὴν ἴδια ὁρμή. Ἡ κλασσικὴ ἀρχαιότητα δὲν εἶχε γνωρίσει τὸν προσηλυτισμὸ· ἡ δικαιοσύνη τῆς εἶχε τὴ γαλήνια ἀπάθεια τῶν Ὀλυμπίων θεῶν. Ἀνάγκη γιὰ διαπλάτυνση, ζῆλος γιὰ διάδοση, ὁρμή, κίνηση, ὅλα αὐτὰ ἔχουν ἀρχὴ Ἰουδαιοχριστιανικὴ. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔξακολουθοῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν ἴδια λέξη, ἐπίστεψαν πάρα πολὺ ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα. Δὲ θὰ μπορούσαμε ποτὲ νὰ τὸ ἐπαναλάβωμε ἀρκετά : ἀλλεπάλληλες δημιουργίες, ἀτομικὲς καὶ συμπτωματικὲς, θὰ ταξινομοῦνται γενικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπικεφαλίδα, βαλμένες κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια ἔννοια καὶ ἔχοντας τὸ ἴδιο ὄνομα, ἂν κάθε μιὰ στάθῃκε αἰτία τῆς ἐπόμενης καὶ ἂν φαίνονται ὕστερα ἀπὸ καιρὸ σὰ νὰ συνεχίζονται ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Ἄς πᾶμε πιὸ μακριά. Τὸ ὄνομα δὲ θὰ δοθῆ μόνο στοὺς ὅρους ποὺ ἤδη ὑπάρχουν τῆς σειράς ποὺ ἔτσι σχηματίσθηκε. Προλαμβάνοντας τὸ μέλλον, θὰ δηλώνη ὀλόκληρη τὴ σειρά, θὰ τὸ τοποθετήσουν στὸ τέρας, τί λέγω ; στὸ ἄπειρο· ἐπειδὴ εἶναι καμωμένο ἀπὸ παλιὰ χρόνια, θὰ ὑποθέσουν τὸ ἴδιο καμωμένο ἀπὸ πολὺν καιρὸ, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα, τὴν ἔννοια ποὺ ἐν τούτοις εἶναι ἀνοιχτὴ καὶ ἀπροσδιόριστο εἶναι τὸ περιεχόμενο ποὺ ἀντιπροσωπεύει κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς προόδους ποὺ ἔγιναν θὰ ἦταν τότε κατάκτηση ἀναλόγου μέ-

ρους ἀπὸ αὐτῆ τὴν ὄντοτητα πὺ προὔπαρχει· τὸ πραγματικὸ θὰ κατὰτρογε τὸ ἰδεῶδες, ἐνσωματώνοντας κομμάτι κομμάτι τὸ σύνολο τῆς αἰώνιας δικαιοσύνης.—Κι αὐτὸ δὲν ἀληθεύει μόνο γιὰ τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ καὶ γιὰ κεῖνες πὺ εἶναι συνταγμένες μαζί της, λόγου χάρη, τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἐλευθερία. Ὅριζον πρόθυμα τὴν πρόοδο τῆς δικαιοσύνης μὲ πορεία πρὸς τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἐλευθερία. Ὁ ὅρισμός εἶναι ἀπρόσβλητος, ἀλλὰ τί θὰ βγάλωμε ἀπ' αὐτόν; Ἰσχύει γιὰ τὸ παρελθόν· εἶναι σπάνιο νὰ μπορέση νὰ προσανατολίση τὴν ἐκλογή μας γιὰ τὸ μέλλον. Ἄς πάρωμε, λόγου χάρη, τὴν ἐλευθερία. Εὐκόλα λένε ὅτι τὸ ἄτομο ἔχει δικαίωμα σὲ κάθε ἐλευθερία πὺ δὲν προσβάλλει τὴν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου. Ἀλλὰ ἡ ἐκχώρηση νέας ἐλευθερίας, πὺ θὰ εἶχε συνέπεια τὴν καταπάτηση ὅλων τῶν ἐλευθεριῶν, τῆς μιᾶς ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴ σημερινὴ κοινωνία, θὰ μπορούσε νὰ προκαλέση τὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα σὲ κοινωνία τῆς ὁποίας ἡ μεταρρύθμιση αὐτὴ θὰ τροποποιούσε τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ ἥθη. Ἐτσι εἶναι συχνὰ ἀδύνατο νὰ πῆ κανεὶς ἐκ τῶν προτέρων ποιὰ εἶναι ἡ δόση τῆς ἐλευθερίας πὺ μπορούμε νὰ παραχωρήσωμε στὸ ἄτομο, χωρὶς ζημιὰ γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν ὁμοίων του: ὅταν μεταβάλλεται ἡ ποσότητα, δὲν ἔχομε πιά τὴν ἴδια ποιότητα. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, τὴν ἰσότητα τὴν ἐπιτυχαίνομε μόνο εἰς βάρος τῆς ἐλευθερίας, ἔτσι πὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρχίσωμε νὰ ἀναρωτιόμαστε ποιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ ἀξίζει νὰ προτιμηθῆ. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἐρώτηση δὲν ἐπιδέχεται καμμιά γενικὴ ἀπάντηση· γιὰ τὴν ἰσότητα τούτης ἡ ἐκείνης τῆς ἐλευθερίας, ἂν τὴ δέχεται ἐλεύθερα τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν, εἶναι ἀκόμη ἐλευθερία· καὶ μάλιστα ἡ ἐλευθερία πὺ μένει μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνώτερης ποιότητας, ἂν ἡ μεταρρύθμιση πὺ συντελέσθηκε πρὸς τὸ νόημα τῆς ἰσότητας ἔδωσε κοινωνία ὅπου ἀναπνέει κανεὶς καλύτερα, ὅπου νοιώθει κανεὶς περισσότερη χαρὰ γιὰ δράση. Ὅ,τι καὶ ἂν κάμουν, θὰ πρέπει πάντα νὰ ξαναγυρίζουν στὴν ἀντίληψη τῶν ἠθικῶν δημιουργῶν, πὺ φαντάζονται μὲ τὴ σκέψη τῶν νέων κοινωνικῶν ἀτμόσφαιρα, ἕνα περιβάλλον, μέσα στὸ ὁποῖο θὰ ἦταν καλύτερα νὰ ζοῦν, θέλω νὰ πῶ μιὰ κοινωνία τέτοια, πὺ ἂν οἱ ἄνθρωποι τὴ δοκίμαζαν, δὲ θάθελαν νὰ ξαναγυρίσουν στὴν παλιὰ τους κατάσταση. Μόνο ἔτσι θὰ ὀρισθῆ ἡ ἠθικὴ πρόοδος· δὲ μπορούμε ὅμως νὰ τὴν ὀρίσωμε παρὰ ἀργότερα, ἀφοῦ μιὰ προνομιούχος ἠθικὴ φύση ἔχει δημιουργήσει νέο αἶσθημα, παρόμοιο μὲ νέα μουσικὴ, καὶ τὸ ἔχει μεταδώσει στοὺς ἄνθρώπους ἀποτυπώνοντας σ' αὐτὸ τὴν ἴδια τὴ δική της ὁρμή.

Ἄς συλλογιστοῦμε ἔτσι τὴν «ἐλευθερία», τὴν «ἰσότητα», τὸν «αὐτοσεβασμό», θὰ δοῦμε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀπλή διαφορά στὸ βαθμό, ἀλλὰ ριζικὴ διαφορά στὴ φύση, ἀνάμεσα στὶς δυὸ ἰδέες τῆς δικαιοσύνης πὺν ξεχωρίσαμε, τὴ μιὰ κλειστή, τὴν ἄλλη ἀνοιχτή. Γιατὶ ἡ δικαιοσύνη ἢ σχετικὰ σταθερὴ, ἢ κλειστή, ἢ ὁποῖα μεταφράζει τὴν αὐτοματικὴ ἰσορροπία μιᾶς κοινωνίας πὺν βγαίνει ἀπὸ τὰ χέρια τῆς φύσης, ἐκφράζεται μὲ συνήθειες στὶς ὁποῖες προσδένεται «τὸ ὅλο τῆς ὑποχρέωσης», καὶ αὐτὸ «τὸ ὅλο τῆς ὑποχρέωσης» συμπεριέλαβε, ὅσο γίνονταν δεκτὲς ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη, τίς ἐντολὲς τῆς ἄλλης δικαιοσύνης, ἐκείνης πὺν εἶναι ἀνοιχτὴ στὶς διαδοχικὲς δημιουργίες. Ἡ ἴδια μορφή ἐπιβάλλεται ἔτσι σὲ δυὸ ὕλες, τὴ μιὰ πὺν προμήθευσεν ἡ φύση, τὴν ἄλλη πὺν βγῆκεν ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν πράξη, ἀλήθεια, θὰ ἔπρεπε νὰ συγχέωνται. Ὁ φιλόσοφος ὅμως θὰ τίς ξεχωρίσει, μὲ κίνδυνο νὰ ἀπατηθῆ σοβαρὰ ἀπάνω στὸ χαραχτήρα τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης καὶ ταυτόχρονα ἀπάνω στὴν ἀρχὴ τοῦ καθήκοντος. Ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξη δὲν εἶναι ἐξέλιξη μιᾶς κοινωνίας πὺν θὰ εἶχε ἀναπτυχθῆ στὴν ἀρχὴ μὲ μέθοδο προωρισμένη νὰ τὴ μεταμορφώση ἀργότερα. Ἀνάμεσα στὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν μεταμόρφωση δὲν ὑπάρχει ἐδῶ οὔτε ἀναλογία, οὔτε κοινὸ μέτρο. Ἐπειδὴ κλειστὴ δικαιοσύνη καὶ ἀνοιχτὴ δικαιοσύνη ἐνσωματώνονται σὲ διατυπώσεις τὸ ἴδιο προστακτικὲς, πὺν ὅμοια διατυπώνονται καὶ πὺν μοιάζουν ἐξωτερικά, δὲν ἔπεται ὅτι ὀφείλουν νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Κανένα παράδειγμα δὲ θὰ δείξη καλύτερα ἀπὸ τοῦτο δῶ τὴ διπλὴ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς καὶ τοὺς δυὸ συνθέτες τῆς ὑποχρέωσης.

Ὅτι, στὴ σημερινὴ κατάσταση τῶν πραγμάτων, ὁ λόγος πρέπει νὰ ἐμφανίζεται ὡς ὁ μόνος προστακτικὸς, ὅτι τὸ συμφέρον τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι νὰ ἀπονέμη στὶς ἠθικὲς ἐννοίες ἰδιαίτερο κῦρος καὶ ἰδιάζουσα δύναμη, ὅτι τέλος ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια, σὲ μιὰ πολιτισμένη κοινωνία, εἶναι οὐσιωδῶς ἔλλογη, αὐτὸ δὲν εἶναι ἀμφίβολο. Ἀλλιῶς πῶς θὰ ἤξαιρε κανεὶς τί πρέπει νὰ κάμη σὲ κάθε εἰδικὴ περίπτωση; Βαθειὲς δυνάμεις ὑπάρχουν ἐκεῖ, ἢ μιὰ ἀπὸ παρόρμηση, ἢ ἄλλη ἀπὸ ἔλξη: δὲν μποροῦμε νὰ ἀναφερόμαστε σ' αὐτὲς ἄμεσα κάθε φορὰ πὺν ἔχομε νὰ πάρουμε ἀπόφαση. Θὰ ξανακάναμε τίς πιότερες φορὲς τότε ἀνώφελα τὴν ἐργασία πὺν ἡ κοινωνία γενικὰ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ἢ ἐκλεκτὴ μερίδα τῆς ἀνθρωπότητας ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἔκαμαν γιὰ λογαριασμό μας. Ἡ ἐργασία αὐτὴ κατέληξε στὴ διατύπωση κανόνων, στὴ διαγραφὴ ἰδεώδους: θὰ ζοῦμε ἠθικὰ ἀκολουθώντας

τούς κανόνες, συμμορφωνόμενοι με τὸ ἰδεῶδες. Μόνο ἔτσι θὰ εἶναι κανεὶς βέβαιος ὅτι εἶναι ἐντελῶς σύμφωνος με τὸν ἑαυτό του : μόνο τὸ ἔλλογο ἔχει συνάφεια. Μόνο ἔτσι θὰ μπορούν νὰ συγκριθοῦν ἀνάμεσά των οἱ ποικίλες γραμμὲς συμπεριφορᾶς· μόνο ἔτσι θὰ μπορέση νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ ἠθικὴ των ἀξία. Τὸ πρᾶγμα εἶναι τόσο καθαρό, πὺ μόλις τὸ δηλώσαμε· σχεδὸν πάντα τὸ ὑπονοήσαμε. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι ἡ ἀνάπτυξη πὺ ἐκάναμε ἔμενε σχηματικὴ καὶ μπορούσε νὰ φανῇ ἀνεπαρκής. Στὸ διανοητικὸ πεδίο, ἀλήθεια, ὅλες οἱ ἀπαιτήσεις τῆς ἠθικῆς εἰσδύουν ἡ μιὰ στὴν ἄλλη μέσα σὲ ἔννοιες πὺ ἡ κάθε μιὰ τους, ὅπως ἡ μονάδα τοῦ Λάϊμπνιτς, ἀναπαριστᾷ λίγο πολὺ ὅλα τὰ ἄλλα. Ἀπὸ πάνω ἢ ἀπὸ κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πεδίο βρίζομε δυνάμεις πὺ ἡ κάθε μιὰ τους, ἂν τὴν πάρωμε ἀπομονωμένα, ἀνταποκρίνεται μόνο σὲ ἓνα μέρος αὐτοῦ πὺ εἶχε προβληθῇ στὸ διανοητικὸ πεδίο. Ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ ἄτοπο τῆς μεθόδου πὺ ἀκολουθήσαμε εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅπως δὲ εἶναι καὶ ἀναπόφευκτο, ἔπειδὴ βλέπομε ὅτι ἡ μέθοδος ἐπιβάλλεται καὶ ἔπειδὴ νοιώθομε ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν ἐγείρη ἀντιρροήσεις σ' ὅλο τὸ μᾶκρος τῆς ἐφαρμογῆς της, θέλομε, γιὰ νὰ συμπεράνωμε, νὰ τὴν χαρακτηρίσωμε πάλι καὶ νὰ τὴν ὀρίσωμε ἀκόμη, ἔστω καὶ ἂν ἔπρεπε νὰ ἐπαναλάβωμε σὲ μερικὰ σημεία, σχεδὸν μετὶ τις ἴδιες λέξεις, ὅτι εἴχαμε ὡς τώρα τὴν εὐκαιρία νὰ ποῦμε.

Ἀνθρώπινη κοινωνία πὺ τὰ μέλη της θὰ ἦταν δεμένα ἓνα μετ' ἄλλο ὅπως τὰ κύτταρα ἑνὸς ὀργανισμοῦ ἢ, τὸ ἴδιο σχεδὸν, ὅπως τὰ μυρμηγκία μιᾶς μυρμηγκοφωλιᾶς, δὲν ὑπῆρξε ποτέ, οἱ ὀμάδες ὀμως τῆς πρωτόγονης ἀνθρωπότητας πλησίαζαν τέτοια κοινωνία ἀσφαλῶς περισσότερο ἀπὸ τις δικές μας. Κάνοντας ἡ φύση ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο ζωὸ κοινωνικό, θέλησε τούτῃ τὴν στενὴ ἀλληλεγγύη, χαλαρώνοντάς τὴν πάντως ὅσο ἦταν ἀναγκαῖο, γιὰ νὰ μπορέση τὸ ἄτομο νὰ ξεδιπλώσῃ, γιὰ τὸ ἴδιο τὸ συμφέρον τῆς κοινωνίας, τὸ νοῦ μετὶ τὸν ὀποῖο τὸ εἶχεν ἐφοδιάσει. Τέτοια εἶναι ἡ διαπίστωση πὺ περιοριστήκαμε νὰ κάμωμε στὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐκθεσῆς μας. Μέτρια θὰ ἦταν ἡ σημασία της γιὰ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία πὺ θὰ δεχόταν χωρὶς συζήτηση τὴν πίστη στὴν κληρονομικότητα τοῦ ἀποκτημένου : ὁ ἀνθρώπος θὰ μπορούσε τότε νὰ γεννιέται σήμερὰ μετὰ τάσεις πολὺ διαφορετικὰς ἀπὸ τις τάσεις τῶν πῶ μακρινῶν προγόνων του. Γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα ὀμως ἡμεῖς στηρίζομαστε στὴν πείρα, ἢ ὀποῖα μᾶς δείχνει ὅτι ἡ κληρονομικὴ μεταβίβαση τῆς συνήθειας πὺ ἀποκτήθηκε εἶναι ἐξαίρεση — ἂν ὑποθέσωμε πῶς γίνεται

ποτέ—καὶ ὄχι κάτι τὸ ἀρκετὰ κανονικό, τὸ ἀρκετὰ συχνό, γιὰ νὰ προξενήσῃ στὸ τέλος βαθειὰ μεταβολὴ τῆς φυσικῆς διάθεσης. Τότε, ὅσο ριζικὴ κι ἂν εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν πολιτισμένο καὶ τὸν πρωτόγονο, ὀφείλεται μοναδικὰ σὲ ὅ,τι ἀποθήκευσε τὸ παιδί ἀπὸ τὸ πρῶτο ξύπνημα τῆς συνείδησής του : ὅλες οἱ κατακτήσεις τῆς ἀνθρωπότητος στους αἰῶνες τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἐκεῖ, πλάγι του, ἔχουν κατατεθῆ στὴν ἐπιστήμη πού τοῦ διδάσκουν, στὴν παράδοση, στὰ ἔθιμα, στὰ ἥθη, στὴ σύνταξιν καὶ στὸ λεξιλόγιον τῆς γλώσσας πού μαθαίνει νὰ μιᾷ, ἀκόμη ὡς καὶ στίς χειρονομίες τῶν ἀνθρώπων πού τὸν τριγυρίζουν. Τοῦτο τὸ πυκνὸ στρώμα ἀπὸ γῆ καὶ φυτὰ σκεπάζει σήμερὰ τὸ βράχο τῆς πρωταρχικῆς φύσης. Ὅσο κι ἂν τὸ στρώμα αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀπειρῶν ποικίλων αἰτιῶν πού σιγὰ σιγὰ συσσωρεύθησαν, δὲν ὑποχρεώθηκε λιγώτερο γι' αὐτὸ νὰ υἱοθετήσῃ τὴ γενικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ἀπάνω στὸ ὅποιο βρισκότανε. Μὲ λίγα λόγια, ἡ ὑποχρέωση πού βρίσκομε στὸ βάθος τῆς συνείδησής μας καὶ ἡ ὁποία πραγματικά, ὅπως καλὰ τὸ δηλώνει ἡ λέξις, μᾶς δένει μὲ τὰ ἄλλα μέλη τῆς κοινωνίας, εἶναι δεσμὸς ἑνὸς ἴδιου γένους μὲ κείνον πού ἐνώνει τὸ ἓνα μὲ τ' ἄλλο τὰ μυρμηγκία μιᾶς μυρμηγκοφυλιάς, ἢ τὰ κύτταρα τοῦ ὀργανισμοῦ. Εἶναι ἡ μορφή πού θὰ ἔπαιρνε τοῦτος ὁ δεσμὸς στὰ μάτια μυρμηγκιοῦ, πού θὰ γινόταν νοητικό, ὅπως ἓνας ἄνθρωπος, ἢ στὰ μάτια ὀργανικοῦ κυττάρου τόσο ἀνεξάρτητου στίς κινήσεις του ὅσο τὸ νοητικὸ μυρμηγκί. Μιλῶ, ἐννοεῖται, γιὰ τὴν ὑποχρέωση ἀντικρουσμένη ὅπως αὐτὴ ἢ ἀπλή μορφή, δίχως ὕλη : εἶναι αὐτὸ πού ὑπάρχει ἀναλλοίωτο καὶ πάντα παρὸν ἀκόμη μέσα στὴν ἠθικὴ μας φύση. Εἶναι φανερό, ὅτι ἡ ὕλη πού πλαισιώνεται ἀπ' αὐτὴ τὴ μορφή, σὲ ἓνα νοητικὸ ὄν, εἶναι ὄλο καὶ περισσότερο νοητικὴ καὶ μὲ συνάφεια, ὅσο προχωρεῖ ὁ πολιτισμὸς, καὶ ὅτι ὄλο καὶ ἔρχεται νὰ προστεθῆ ἀδιάκοπα νέα ὕλη, ὄχι ἀναγκαστικὰ μὲ ἀμεση πρόσκληση αὐτῆς τῆς μορφῆς, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ λογικὴ πίεση τῆς νοητικῆς ὕλης πού ἔχει κιόλας παρεμβληθῆ στὴν ὕλη τῆς μορφῆς. Εἶδαμε ἐπίσης πῶς ὕλη καμωμένη κυρίως γιὰ νὰ χυθῆ σὲ διαφορετικὴ μορφή, τὴν ὁποία δὲν τῆς φέρνει πιά, ἀκόμη καὶ πολὺ ἔμμεσα, ἡ ἀνάγκη τῆς διατήρησης τῆς κοινωνίας ἀλλὰ ἡ ἔμπνευση τῆς ἀτομικῆς συνείδησης, δέχεται αὐτὴ τὴ μορφή καὶ διευθετεῖ τὸν ἑαυτὸ της, ὅπως ἡ ὑπόλοιπη ἠθικὴ, ἀπάνω στὸ διανοητικὸ πεδίο. Κάθε φορὰ ὅμως πού ξαναγυρίζομε σὲ ὅ,τι καθαρὰ προστακτικὸ ὑπάρχει στὴν ὑποχρέωση,

καὶ ὅταν ἀκόμη θὰ βρῖσκωμε μέσα της ὅλα ὅσα ὁ νοῦς παρενέβαλε γιὰ νὰ τὴν ἐμπλουτίσῃ, ὅλα ὅσα ὁ λόγος ἔθεσε γύρω της γιὰ νὰ τὴ δικαιολογήσῃ, ξαναπαίρνομε πάλι θέση σ' ἐκείνη τὴ θεμελιώδη σύσταση. Αὐτὰ γιὰ τὴν καθαρὴ ὑποχρέωση.

Μιὰ «μυστικὴ» κοινωνία, τώρα, πὺ θὰ ἀγκάλιαζε ὁλόκληρὴ τὴν ἀνθρωπότητα καὶ πὺ θὰ βάδιζε, ἐμψυχωμένη ἀπὸ κοινὴ θέληση, στὴ δημιουργία τὴν ἀδιάκοπα ἀνανεωνόμενη μιᾶς ἀνθρωπότητας πὺ γεμάτης, εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν θὰ πραγματωθῆ στὸ μέλλον, περισσότερο ἀπὸ ὅσο πραγματώθηκαν στὸ παρελθὸν ἀνθρώπινες κοινωνίες μὲ ὀργανικὴ λειτουργία, τέτοια πὺ νὰ μποροῦν νὰ παραβληθοῦν μὲ κοινωνίες ζώων. Ἡ καθαρὴ πνοὴ εἶναι ἰδανικὸ ὄριο, ὅπως ἡ γυμνὴ ὑποχρέωση. Δὲν εἶναι ὁμῶς λιγώτερο ἀληθινὸ ὅτι οἱ μυστικὲς ψυχὲς παρέσυραν καὶ παρασέρνον ἀκόμη στὴν κίνησή των τὶς πολιτισμένους κοινωνίες. Ἡ ἐνθύμηση τοῦ τί ἦταν, τοῦ τί ἔκαμαν, ἔχει κατατεθῆ στὴ μνήμη τῆς ἀνθρωπότητας. Καθένας ἀπὸ μᾶς μπορεῖ νὰ ἀναζωογονήσῃ τὴν ἐνθύμηση, ἀν πρὸ πάντων τὴν πλησιάσῃ μὲ τὴν εἰκόνα, πὺ ἔμεινε ζωντανὴ μέσα του, ἐνὸς προσώπου πὺ μετεῖχε σ' αὐτὴ τὴ μυστικότητα καὶ τὴν ἔκανε νὰ ἀκτινοβολῆ γύρω του. Κι ἀν ἀκόμη δὲν ἀνακαλοῦμε τούτῃ ἢ ἐκείνη τὴ μετῶς ἀνάμνηση, ξαίρομε ὅτι θὰ μᾶς ἦταν δυνατὸ νὰ τὴν ἀνακαλέσῃ ἡ ἀκόμη καὶ ἂν ἔτσι ἀσκεῖ ἀπάνω μας μιὰ δυνητικὴ ἔλξη. Ἡ ἀκόμη καὶ ἂν μᾶς εἶναι ἀδιάφορα τὰ πρόσωπα, μένει ἡ γενικὴ διατύπωση τῆς ἠθικῆς πὺ δέχεται σήμερα ἡ πολιτισμένη ἀνθρωπότητα : αὐτὴ ἡ διατύπωση περιλαβαίνει δυὸ πράγματα, ἓνα σύστημα διαταγῶν πὺ τὶς ὑπαγορεύουν ἀπρόσωπες κοινωνικὲς ἀπαιτήσεις, καὶ ἓνα σύνολο ἀπὸ ἐκκλήσεις πὺ ἐκτοξεύονται στὴ συνείδηση τοῦ καθενὸς μας ἀπὸ πρόσωπα πὺ ἀντιπροσωπεύουν ὅ,τι καλύτερο ὑπῆρξε στὴν ἀνθρωπότητα. Ἡ ὑποχρέωση πὺ προσδένεται στὴ διαταγὴ εἶναι, στὸ πρωταρχικὸ καὶ θεμελιώδες της μέρος, ὑπονοητικὴ. Ἡ ἀποτελεσματικότης τῆς ἐκκλήσεως στηρίζεται στὴ δύναμη τοῦ συναισθήματος πὺ προκλήθηκε κάποτε, πὺ ὑπάρχει ἀκόμη, ἢ θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρχῃ : τοῦτο τὸ συναίσθημα, ἀκόμη καὶ μόνο γιὰ τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀναλυθῆ ἀπεριόριστα σὲ ιδέες, εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ἰδέα : εἶναι ὑπερ-νοητικὸ. Οἱ δυὸ δυνάμεις, πὺ ἐνεργοῦν σὲ διαφορετικὲς περιοχὲς τῆς ψυχῆς, προβάλλονται στὸ ἐνδιάμεσο πεδίο, τὸ πεδίο τοῦ νοῦ. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα θὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ τὶς προβολές των. Τοῦτες ἀνακατεύονται καὶ εἰσδύουν ἢ μιὰ στὴν ἄλλη. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα : ἡ μετάθεσι τῶν διαταγῶν καὶ τῶν ἐκκλήσεων σὲ ὄρους καθαρῶν λόγων.

Ἔτσι ἡ δικαιοσύνη εὐρύνεται ἀδιάκοπα ἀπὸ τὴ φιλανθρωπία· ἡ φιλανθρωπία παίρνει ὄλο καὶ περισσότερο τὴ μορφὴ τῆς ἀπλῆς δικαιοσύνης· τὰ στοιχεῖα τῆς ἠθικότητος γίνονται ὁμοιογενῆ, παραβλητὰ καὶ σχεδὸν σύμμετρα τὸ ἓνα μὲ τ' ἄλλο· τὰ ἠθικὰ προβλήματα ἐκφέρονται μὲ ἀκρίβεια καὶ λύονται μὲ μέθοδο. Ἡ ἀνθρωπότητα προσκαλεῖται νὰ τοποθετηθῆ σὲ προσδιωρισμένο ἐπίπεδο, — ὑψηλότερο ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ζώων, ὅπου ἡ ὑποχρέωση θὰ ἦταν μόνο ἡ δύναμη τοῦ ἐνστίκτου, ἀλλὰ λιγώτερο ὑψηλὸ ἀπὸ μιὰ συγκέντρωση θεῶν, ὅπου ὅλα θὰ ἦταν δημιουργικὴ ὁρμή. Ἐξετάζοντας τότε τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ἠθικῆς ζωῆς ἔτσι ὁργανωμένης, θὰ τὶς βρῆ κανεὶς σὲ ἐντελῆ συνάφεια ἀνάμεσά τους, ἱκανὲς ἐπομένως νὰ ἀναχθοῦν σὲ ἀρχές. Ἡ ἠθικὴ ζωὴ θὰ εἶναι ἔλλογη ζωὴ.

Ὅλος ὁ κόσμος θὰ συμφωνήσῃ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Μὲ τὸ νὰ ἔχωμε ὅμως διαπιστώσει τὸν ἔλλογο χαρακτήρα τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς, δὲ θὰ ἀκολουθήσῃ ὅτι ἡ ἠθικὴ ἔχει τὴν πρωταρχὴ τῆς ἡ ἀκόμη τὸ θεμέλιό της στὸν καθαρὸ λόγον. Τὸ μεγάλο ζήτημα εἶναι νὰ ξαίρωμε γιατί νὰ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι σὲ περιπτώσεις ὅπου δὲν ἀρκεῖ νὰ ἀφεθοῦμε στὸ δρόμον μας γιὰ νὰ ἐκτελέσωμε τὸ καθῆκον μας.

Ὅτι τότε εἶναι ὁ λόγος ποὺ μιλά, τὶ θέλω πολὺ· ἂν ὅμως ἐκφραζόταν στὸ ὄνομά του καὶ μόνο, ἂν δὲν ἔκανε ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὸ νὰ διατυπώσῃ λογικὰ τὴν ἐνέργεια κάποιων δυνάμεων ποὺ βρίσκονται πίσω του, πῶς θὰ ἀγωνιζόταν ἐνάντια στὸ πάθος ἢ στὸ συμφέρον; Ὁ φιλόσοφος ποὺ σκέπτεται ὅτι ὁ λόγος εἶναι αὐτάρκης, καὶ ποὺ ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ ἀποδεικνύει, ἐπιτυχαίνει στὴν ἀπόδειξή του μόνο ἂν ξαναβάλῃ αὐτὲς τὶς δυνάμεις χωρὶς νὰ τὸ λέγῃ: ἔχουν δὲ ξαναμπῆ χωρὶς νὰ τὸ ξαίρῃ, στὰ κλεφτά. Ἄς ἐξετάσωμε ἀλήθεια τὴν ἀπόδειξή του. Παίρνει δυὸ μορφές, κατὰ ποὺ θεωρεῖ τὸ λόγον ἄδειο ἢ τοῦ ἀφήνει μιὰ ὕλη, κατὰ ποὺ βλέπει στὴν ἠθικὴ ὑποχρέωση τὴν ἀπλὴ καὶ καθαρὴ ἀναγκαιότητα νὰ μένης σύμφωνος μὲ τὸν ἑαυτὸ σου ἢ μιὰ πρόσκληση νὰ ἐπιδιώξῃς λογικὰ ὠρισμένο σκοπὸ. Ἄς ἐξετάσωμε τὶς δυὸ μορφές μιὰ μιὰ. Ὅταν ὁ Κάντ μᾶς λέγῃ ὅτι ἡ παρακαταθήκη πρέπει νὰ ἐπιστρέφεται, γιατί ἂν ὁ θεματοφύλακας τὴν ἰδιοποιεῖτο, δὲ θάταν πιά παρακαταθήκη, εἶναι φανερό ὅτι παίζει μὲ τὶς λέξεις. Ἡ μὲ τὴν παρακαταθήκη ἐννοεῖ τὸ ὕλικὸ γεγονὸς νὰ ἐμπιστευθῆ κανεὶς ἓνα χρηματικὸ ποσὸ στὰ χεῖρα φίλου, εἰδοποιώντας, λόγου χάριν, ὅτι θὰ ἔρθουν νὰ τοῦ τὸ ζητήσουν ἀργότερα· ἀλλὰ τοῦτο τὸ ὕλικὸ γεγονὸς μόνο του, καὶ

Οἱ δυὸ πηγὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας

αὐτὴ ἢ εἰδοποίηση μόνη τῆς, θὰ ἔχη ὡς συνέπεια νὰ πείσῃ τὸ θεματοφύλακα νὰ ἐπιστρέψῃ τὰ χρήματα, ἂν δὲν τὰ χρειάζεται, καὶ νὰ τὰ οἰκειοποιηθῇ καθαρὰ καὶ ξάστερα, ἂν βρίσκεται σὲ οἰκονομικὴ δυσχέρεια : οἱ δύο τρόποι ἔχουν τὴν ἴδια συνέπεια, ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού ἡ λέξι « παρακαταθήκη » ἀνακαλεῖ μόνο ὑλικὴ εἰκόνα χωρὶς συνοδεία ἀπὸ ἠθικὰς ιδέας. Ἡ εἶναι ἐκεῖ οἱ ἠθικὰς σκέψεις : ἡ ιδέα ὅτι ταῦ « ἐμπιστεύθησαν » τὴν παρακαταθήκη καὶ ὅτι δὲν πρέπει « νὰ προδοθῇ » μιὰ ἐμπιστοσύνη ἡ ιδέα ὅτι ὁ θεματοφύλακας « ἀνέλαβεν ὑποχρέωση », καὶ ὅτι « ἔδωκε τὸ λόγο του » ἡ ιδέα ὅτι, ἀκόμη κι ἂν δὲν εἶπε τίποτε, εἶναι δεμένος μὲ ἓνα « συμβόλαιον » σιωπηρό· ἡ ιδέα ὅτι ὑπάρχει κάποιον « δικαίωμα » ιδιοκτησίας κλπ. Τότε, ἀλήθεια, θὰ ἔπεφτε σὲ ἀντίφασιν μὲ τὸν ἑαυτό του κανεὶς, ὅταν δεχόταν μιὰ παρακαταθήκη καὶ ἀρνιόταν νὰ τὴν ἐπιστρέψῃ· ἡ παρακαταθήκη δὲ θάταν πιά παρακαταθήκη· ὁ φιλόσοφος θὰ μπορούσε νὰ πῆ ὅτι ἐδῶ τὸ ἀνήθικο θὰ ἦταν ἄλογο. Ἀλλὰ αὐτὸ γιατί τὴ λέξι « παρακαταθήκη » θὰ τὴν ἔπαιρνε μὲ τὴν ἐκδοχὴ πού ἔχει σὲ κοινωνικὴ ὁμάδα ὅπου ὑπάρχουν ιδέες καθαρὰ ἠθικὰς, συμβάσεις καὶ ὑποχρεώσεις : δὲ θὰ ἀναχθῆ λοιπὸν ἡ ἠθικὴ ὑποχρέωση στὴν κενὴ ἀναγκαιότητα νὰ μὴ ἔρῃς σὲ ἀντίφασιν μὲ τὸν ἑαυτό σου, ἀφοῦ ἡ οὐσία τῆς ἀντίφασιν ἐδῶ θὰ ἦταν νὰ ἀπορρίψῃς, ἀφοῦ τὴ δέχτηκες, μιὰ ἠθικὴ ὑποχρέωση, πού, ἀπ' αὐτὸ ἀκριβῶς, θὰ φαινόταν ἡ προὔπαρξίς της. — Ἀλλὰ ἄς ἀφήσωμε κατὰ μέρος τοῦτες τὶς λεπτολογίαις. Ὁ ἰσχυρισμὸς νὰ θεμελιωθῇ ἡ ἠθικὴ στὸ σεβασμὸ τῆς λογικῆς μπόρεσε νὰ γεννηθῇ σὲ φιλοσόφους καὶ σοφοὺς συνηθισμένους νὰ ὑποκλίνωνται μπροστὰ στὴ λογικὴ σὲ θεωρητικὰ ζητήματα, καὶ ἐτοιμασμένους ἔτσι νὰ πιστεύουν ὅτι σὲ κάθε ζήτημα, καὶ γιὰ ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα, ἡ λογικὴ ἐπιβάλλεται μὲ ὑπέρτατον κύρος. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἡ ἐπιστήμη ὀφείλει νὰ σέβεται τὴ λογικὴ τῶν πραγμάτων καὶ τὴ λογικὴ γενικά, ἂν θέλῃ νὰ καταλήξῃ κάπου στὶς ἐρευνῆς τῆς, ἀπὸ τὸ ὅτι τέτοιο εἶναι τὸ συμφέρον τοῦ σοφοῦ ὡς σοφοῦ, δὲ μπορούμε νὰ συμπεράνωμε τὴν ὑποχρέωση γιὰ μᾶς νὰ βάζωμε πάντα λογικὴ στὴ διαγωγὴ μας, σὰν νὰ ἦταν τέτοιο τὸ συμφέρον τοῦ ἀνθρώπου γενικά ἢ ἀκόμη τοῦ σοφοῦ ὡς ἀνθρώπου. Ὁ θαυμασμὸς μας γιὰ τὴ θεωρητικὴ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος μπορεῖ νὰ εἶναι μεγάλος· ὅταν ὅμως φιλόσοφοι προβάλλουν ὅτι θὰ ἀρκοῦσε νὰ ἐπιβάλλῃ σιωπὴ στὸν ἐγωϊσμὸ καὶ τὸ πάθος, μᾶς δείχνουν—καὶ ὀφείλομε νὰ τοὺς συγχαροῦμε γι' αὐτὸ— ὅτι δὲν ἄκουσαν ποτὲ νὰ ἀντηχῇ μέσα τους πολὺ δυνατὰ ἡ φωνὴ οὔτε

του ἑνὸς οὔτε τοῦ ἄλλου. Αὐτὰ γὰρ τὴν ἠθικὴν ποὺ θὰ διακήρυτ-
 τεν ὅτι βγαίνει ἀπὸ τὸ λόγο κυτταγμένο σὰν καθαρὴ μορφή,
 χωρὶς ὕλη. — Πρὶν ἐξετάσωμε ἐκείνη τὴν ἠθικὴν ποὺ συνάπτει μιὰ
 ὕλη σ' αὐτὴ τὴ μορφή, ἃς παρατηρήσωμε ὅτι πολλὰ φορὲς στη-
 ρίζονται στὴν πρώτη, ἐνῶ πιστεύουν ὅτι φτάνουν στὴ δεύτερη.
 Ἔτσι κάνουν οἱ φιλόσοφοι ποὺ ἐξηγοῦν τὴν ἠθικὴν ὑποχρέωση
 μὲ τὴ δύναμη μὲ τὴν ὁποία θὰ ἐπεβάλλετο κατὰ τὴ γνώμη τους
 ἢ ἰδέα τοῦ Ἄγαθοῦ. Ἄν παίρνουν αὐτὴ τὴν ἰδέα ἀπὸ κοινω-
 νία ὀργανωμένη, ὅπου οἱ ἀνθρώπινες πράξεις εἶναι τακτοποιη-
 μένες κατὰ τὴν πιὸ μεγάλη ἢ τὴν πιὸ μικρὴ τους ἰκανότητα νὰ
 διατηροῦν τὴν κοινωνικὴ συνάφεια καὶ νὰ κάνουν τὴν ἀνθρωπό-
 τητα νὰ προοδεύη, καὶ ὅπου κάποιες ὠρισμένες δυνάμεις πρὸ
 πάντων δημιουργοῦν αὐτὴ τὴ συνάφεια καὶ ἐξασφαλίζουν αὐτὴ
 τὴν πρόοδο, θὰ μπορούν, χωρὶς ἀμφιβολία, νὰ ποῦν, ὅτι μιὰ
 ἐνέργεια τόσο πιὸ ἠθικὴ εἶναι ὅσο εἶναι πιὸ σύμφωνη μὲ τὸ
 ἀγαθόν· καὶ θὰ μπορούν ἀκόμη νὰ προσθέσουν ὅτι τὸ ἀγαθὸ
 τὸ ἀντιλαμβάνονται σὰν ὑποχρεωτικό. Αὐτὸ ὅμως γιὰ τὸ
 Ἄγαθὸ θὰ εἶναι ἀπλῶς ἢ ἐπικεφαλίδα κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία
 συμφωνοῦν νὰ κατατάσσουν τὶς πράξεις ποὺ παρουσιάζουν τού-
 τη ἢ ἐκείνη τὴν ἰκανότητα, καὶ γὰρ τὶς ὁποῖες νοιώθουν νὰ κα-
 θορίζονται ἀπὸ τὶς δυνάμεις προώθησης καὶ ἔλξης ποὺ ἔχομε
 ὀρίσει. Ἡ παράσταση μιᾶς ἱεραρχίας τῶν διαφορετικῶν αὐτῶν
 διαγωγῶν, τῆς ἀντίστοιχης ἀξίας των κατὰ συνέπεια, καί, ἀπὸ
 τὸ ἄλλο μέρος, ἢ σχεδὸν ἀναγκαιότητα μὲ τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλον-
 ται, θὰ ἔχουν λοιπὸν ὑπάρξει πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ Ἄγαθοῦ,
 ποὺ θὰ ἀναπηδήσῃ ὕστερα γὰρ νὰ προμηθεύσῃ ἓνα σῆμα, ἢ ἓνα
 ὄνομα : ἢ ἰδέα τοῦ Ἄγαθοῦ, ἀφημένη μόνη τῆς στὸν ἑαυτὸ τῆς,
 δὲ θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσῃ γὰρ τὴν κατάταξή των, ἀκόμη
 λιγώτερο γὰρ τὴν ἐπιβολή των. Μὰ ἂν, ἀντίθετα, θέλουν ἢ ἰδέα
 τοῦ Ἄγαθοῦ νὰ εἶναι ἢ πηγὴ κάθε ἠθικῆς ὑποχρέωσης καὶ κά-
 θε πνοῆς, καὶ νὰ χρησιμεύῃ ἀκόμη γὰρ νὰ χαρακτηρίσῃ τὶς ἀν-
 θρώπινες πράξεις, πρέπει νὰ μᾶς ποῦν μὲ ποιὸ σημάδι ἀναγνω-
 ρίζουν ὅτι μιὰ διαγωγή εἶναι σύμφωνη μαζί της· θὰ πρέπει
 λοιπὸν νὰ μᾶς ὀρίσουν τὸ Ἄγαθόν· καὶ δὲ βλέπομε πῶς θὰ μπο-
 ροῦσαν νὰ τὸ ὀρίσουν χωρὶς νὰ θέσουν ὡς αἴτημα μιὰ ἱεραρχία
 τῶν ὄντων ἢ τουλάχιστο τῶν πράξεων, μὰ περισσότερο ἢ λι-
 γώτερο μεγάλη ἀνύψωση καὶ τῶν ὄντων καὶ τῶν πράξεων : ἀλλὰ
 ἂν αὐτὴ ἢ ἱεραρχία ὑπάρχῃ ἀπὸ μόνη τῆς, εἶναι ἀνώφελο νὰ
 προσκαλέσωμε τὴν ἰδέα τοῦ Ἄγαθοῦ γὰρ νὰ τὴ θεμελιώσωμε·
 δὲ βλέπομε ἄλλωστε γιὰ τὴν αὐτὴ ἢ ἱεραρχία θὰ ἔπρεπε νὰ διατη-

ρηθῆ, γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ νομίζουμε ὅτι πρέπει νὰ τῆ σεβασθοῦμε· δὲ θὰ μπορέσουν νὰ ἐπικαλεσθοῦν ὑπὲρ αὐτῆς ἄλλο ἀπὸ λόγους αἰσθητικῆς, νὰ προβάλουν ὅτι μιὰ διαγωγή εἶναι «πιὸ ὁμορφη» ἀπὸ ἄλλην, ὅτι μᾶς τοποθετεῖ περισσότερο ἢ λιγώτερο ψηλὰ στὴ σειρά τῶν ὄντων· τί θὰ ἀπαντοῦσαν ὅμως στὸν ἄνθρωπο πού θὰ διακῆρυττεν ὅτι πάνω ἀπ' ὅλα βάζει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ συμφέρον του; Κυττάζοντας ἀπὸ κοντὰ θὰ ἔβλεπε κανεὶς ὅτι ἡ ἠθικὴ αὐτὴ δὲν ἦταν ποτὲ αὐτάρκης. Ἦρθε ἀπλῶς νὰ προστεθῆ, σὰν ἓνα καλλιτεχνικὸ συμπλήρωμα, σὲ ὑποχρεώσεις πού προϋπήρχαν καὶ πού τὴν ἔκαναν δυνατὴ. Ὅταν οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι ἀποδίδουν ἐξαίρετο ἀξίωμα στὴν καθαρὴ ἰδέα τοῦ Ἄγαθοῦ καὶ γενικώτερα στὴ θεωρητικὴ ζωὴ, μιλοῦν γιὰ μιὰ ἐκλεκτὴ μερίδα πού θὰ ἀπαρτιζόταν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινωνίας καὶ πού θὰ ἄρχιζε τὴ ζωὴ τῆς θεωρῶντας τὴν κοινωνικὴ ζωὴ ὡς κάτι τὸ δεδομένο. Εἶπαν ὅτι ἡ ἠθικὴ τῶν Ἑλλήνων δὲ μιλοῦσε γιὰ καθῆκον, δὲν ἐγνώριζε τὴν ὑποχρέωση τέτοια πού τὴν ἐννοοῦμε ἐμεῖς. Εἶναι πολὺ σωστὸ ὅτι δὲ μιλοῦσε γι' αὐτὴν· μὰ αὐτὸ γίνεται γιατί ἴσα ἴσα τὴ θεωροῦσε σὰν κάτι τὸ αὐτονόητο. Ὑπέθεταν ὅτι πρῶτα πρῶτα ὁ φιλόσοφος εἶχεν ἐκπληρώσει, ὅπως ὅλος ὁ κόσμος, τὸ καθῆκον ἔτσι πού τὸ ἐπέβαλεν ἡ πολιτεία. Καὶ τότε μόνο ἐρχόταν νὰ προστεθῆ μιὰ ἠθικὴ προωρισμένη νὰ ὁμορφύνῃ τὴ ζωὴ του πού τὴν ἔβλεπε σὰν ἔργο τέχνης. Μὲ λίγα λόγια, καὶ γιὰ νὰ συνοψίσουμε ὅσα εἶπαμε, δὲ μπορεῖ νὰ γίνεται λόγος γιὰ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς πάνω στὴ λατρεία τοῦ λόγου. Θὰ ἔμενε τότε, ὅπως τὸ ἀναγγέλναμε, νὰ ἐξετάσουμε ἂν θὰ μπορούσε ἡ ἠθικὴ νὰ στηριχθῆ στὸ λόγο, μὲ τὸ νόημα ὅτι θὰ παρουσίαζε στὴ δραστηριότητά μας ἓνα προσδιωρισμένο σκοπὸ, σύμφωνο μὲ τὸν λόγο, ἀλλὰ πού ἔρχεται νὰ προστεθῆ στὸν λόγο, ἓνα σκοπὸ πού ὁ λόγος θὰ μᾶς δίδασκε νὰ τὸν ἐπιδιώκουμε μεθοδικά. Εἶναι ὅμως εὐκόλο νὰ δοῦμε ὅτι κανεὶς σκοπὸς—οὔτε ὁ διπλὸς σκοπὸς πού ὑποδηλώσαμε, οὔτε ἀκόμη ἡ διπλὴ φροντίδα νὰ σώσουμε τὴν κοινωνικὴ συνάφεια καὶ νὰ κάνουμε τὴν ἀνθρωπότητα νὰ προοδεύσῃ—δὲ θὰ ἐπιβληθῆ μὲ τρόπο ὑποχρεωτικὸ ἐπειδὴ μόνο καὶ μόνο τὸν προτείνει ὁ λόγος. Ἄν κάποιες δυνάμεις πραγματικὰ δραστικὲς καὶ πού βαθαίνουν ἀποτελεσματικὰ στὴ θέλησή μας εἶναι στὴ μέση, ὁ λόγος θὰ μπορέσῃ καὶ θὰ ὀφείλῃ νὰ ἐπέμβῃ γιὰ νὰ τακτοποιήσῃ τὰ ἀποτελέσματά των, ἀλλὰ δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἀνταγωνισθῆ τις δυνάμεις αὐτές, γι' αὐτὸ εἶναι πάντα δυνατό, ἀπὸ τὸν λόγο νὰ βγάξῃ κανεὶς διαλογίσματα, νὰ ἀντικρούσῃ τὰ ἐπιχειρήματά

του μὲ ἄλλα ἐπιχειρήματα, ἢ νὰ ἀρνηθῆ ὀρθὰ κοφτὰ τῇ συζή-
 τηση καὶ νὰ ἀπαντήσῃ μὲ ἓνα «sic volo, sic jubeo» (1). Γιὰ νὰ
 ποῦμε τὴν ἀλήθεια, ἠθικὴ πὺ πιστεύει ὅτι θεμελιώνει τὴν ὑπο-
 χρέωση σὲ καθαρὰ ἔλλογους στοχασμοὺς ξαναβάζει μέσα της,
 χωρὶς νὰ τὸ πάρη εἶδηση, ὅπως τὸ εἶπαμε κίόλας καὶ θὰ τὸ ξα-
 ναποῦμε, δυνάμεις ἀπὸ διαφορετικὴ τάξη. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς
 ἐπιτυχαίνει μὲ τόση εὐκολία. Ἡ ἀληθινὴ ὑποχρέωση εἶναι κίό-
 λας ἐκεῖ, καὶ αὐτὸ πὺ θὰ ἔρθῃ ὁ λόγος νὰ βάλῃ ἀπάνω της θὰ
 πάρη φυσικὰ ὑποχρεωτικὸ χαραχτήρα. Ἡ κοινωνία, μὲ ὅ,τι τῇ
 συγκρατεῖ καὶ τὴν ὠθεῖ πρὸς τὰ ἐμπρός, εἶναι κίόλας ἐκεῖ, καὶ
 γι' αὐτὸ ὁ λόγος θὰ μπορέσῃ νὰ υἱοθετήσῃ ὡς ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς
 τὸν ἓνα ὅποιοδῆποτε ἀπὸ τοὺς σκοποὺς πὺ ἐπιδιώκει ὁ ἄνθρω-
 πος μὲ τὴν κοινωνία κατασκευάζοντας ἓνα σύστημα μὲ πολλὴ
 συνέπεια γιὰ τὰ μέσα τὰ προωρισμένα νὰ πραγματώσουν αὐτὸ
 τὸ σκοπὸ, καλὰ κακὰ θὰ ξαναβρῆ τὴν ἠθικὴ, ἔτσι ὅπως τὴν ἀν-
 τιλαμβάνεται τὸ κοινὸ αἴσθημα, ὅπως ἡ ἀνθρωπότητα γενικὰ
 τὴν ἀσκεῖ ἢ ἰσχυρίζεται ὅτι τὴν ἀσκεῖ. Αὐτὸ γιὰτι παίρνοντας
 ἀπὸ τὴν κοινωνία καθέναν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς τὸν «κοι-
 νωνικοποιεῖ», καὶ μὲ τοῦτο ἀκριβῶς τὸν γεμίζει μὲ ὅλους τοὺς
 ἄλλους σκοποὺς πὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχῃ στὴν κοινωνία. Ἔτσι,
 ἀκόμη κι ἂν ὑψώσωμε γιὰ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς τὸ προσωπικὸ συμ-
 φέρον, δὲ θὰ εἶναι δύσκολο νὰ οἰκοδομήσωμε μιὰ λογικὴ ἠθικὴ,
 πὺ νὰ μοιάζῃ ἀρκετὰ μὲ τὴν τρέχουσα ἠθικὴ, ὅπως τὸ ἀποδεί-
 χνει ἡ σχετικὴ ἐπιτυχία τῆς ὠφελιμιστικῆς ἠθικῆς. Ὁ ἐγωῖσμός,
 ἀλήθεια, γιὰ τὸν ἄνθρωπο πὺ ζεῖ σὲ κοινωνία, περιλαβαίνει τὴ
 φιλοτιμία, τὴν ἀνάγκη νὰ τὸν ἐπαινοῦν κλπ. τόσο πὺ τὸ κα-
 θαρὰ προσωπικὸ συμφέρον γίνεται σχεδὸν ἀκατάληπτο, τόσο
 μπαίνει μέσα σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ συμφέρον, τόσο εἶναι δύσκολο
 νὰ τὰ ἀπομονώσωμε τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἄς σκεφτῆ κανεὶς
 πόση συγκατάβαση γιὰ τὸν ἄλλον ὑπάρχει σ' αὐτὸ πὺ ὀνομάζο-
 με φιλαυτία κι ἀκόμη στὴ ζήλεια καὶ στὸ φθόνο! Ὅποιος θὰ
 θελε νὰ ἀσκήσῃ τὸν ἀπόλυτο ἐγωῖσμό θάπρεπε νὰ κλειστῆ μέσα
 στὸν ἑαυτὸ του καὶ νὰ μὴ ἐνδιαφέρεται τόσο γιὰ τὸν πλησίον
 του ὡστε νὰ τὸν ζηλεύῃ ἢ νὰ τὸν φθονῇ. Μπαίνει συμπάθεια
 σ' αὐτὲς τὶς μορφὲς τοῦ μίσους, ἀκόμη καὶ τὰ ἐλαττώματα τοῦ
 ἀνθρώπου πὺ ζεῖ σὲ κοινωνία κι αὐτὰ προῦποθέτουν κάποια
 ἀρετὴ: ὅλα εἶναι γεμάτα ματαιοδοξία, καὶ ματαιοδοξία σημαί-

1. Ἔτσι θέλω, ἔτσι προστάζω.

νει πρώτα πρώτα κοινωνικότητα. Ἐκείνη περισσότερο θὰ μπο-
 ροῦσε κανεὶς νὰ συναγάγη τὴν ἠθικὴν κατὰ προσέγγιση ἀπὸ αἰ-
 σθήματα εἰς τὸ αἶσθημα τῆς τιμῆς, ἢ τὴν συμπάθεια, ἢ τὸν
 οἶκτο. Κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὰς τὴν τάσιν, στὸν ἄνθρωπο ποὺ ζεῖ
 σὲ κοινωνία, εἶναι φορτωμένη μὲ ὅ,τι ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ τῆς
 ἔβαλε· καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἀδειάσει κανεὶς ἀπ' αὐτὸ τὸ περι-
 εχόμενο, μὲ κίνδυνον νὰ τὴν περιορίσῃ σὲ πολὺ λίγα πράγματα
 γιὰ νὰ μὴν πέσῃ σὲ διαλληλία ἐξηγώντας μ' αὐτὴν τὴν ἠθικὴν.
 Ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία συγκροτοῦν θεωρίαι αὐτοῦ τοῦ εἴδους
 θὰ ἔπρεπε νὰ διεγείρῃ τὴν ὑπόψιν μας : ἂν οἱ πρὸ διαφορετικοὶ
 σκοποὶ μποροῦν ἔτσι νὰ μεταποιοῦνται ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους σὲ
 ἠθικοὺς σκοποὺς, αὐτὸ γίνεται γιατί, ὅπως φαίνεται, — μιὰ πού
 δὲν κρατοῦν ἀκόμη τὸ φιλοσοφικὸ λίθο — ἄρχισαν τὴ δουλειά, βά-
 ζοντας χρυσάφι στὸ βάθος τοῦ χωνιοῦ των. Τὸ ἴδιο φανερὸ εἶ-
 ναι ὅτι καμμιὰ ἀπ' αὐτὰς τὴν διδασκαλίαις δὲ θὰ ἐξηγήσῃ τὴν
 ὑποχρέωσιν· θὰ μπορέσωμε νὰ στέρξωμε στὴν υἰοθεσίαν ὠρισμέ-
 νων μέσων ἂν θέλωμε νὰ πραγματοποιήσωμε τοῦτον ἢ ἐκεῖνον
 τὸ σκοπὸν· μὰ ἂν μᾶς ἄρῃσιν νὰ παραιτηθῶμε ἀπὸ τὸ σκοπὸν,
 πῶς νὰ ἐπιβάλωμε στὸν ἑαυτὸν μας τὰ μέσα ; Μόλα τοῦτα, υἰο-
 θετώντας ἕναν ὁποιοδήποτε ἀπ' αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς ὡς ἀρχὴν
 τῆς ἠθικῆς, οἱ φιλόσοφοι συνάγουσιν ἀπ' αὐτὸν συστήματα ἀξιω-
 μάτων πού, χωρὶς νὰ φτάνουν νὰ παίρνουν τὴ μορφὴν προστακτι-
 κῶν, τὴν πλησιάζουν ἄρκετὰ γιὰ νὰ μποροῦν νὰ εἶναι ἱκανοποιη-
 μένοι μ' αὐτά. Ὁ λόγος εἶναι πολὺ ἀπλός. Ἀντίκρουσαν τὴν ἐπι-
 δίωξιν αὐτῶν τῶν σκοπῶν, ὡς τὸ ποῦμε ἀκόμη μιὰ φορὰ, σὲ κοι-
 νωνία ὅπου ὑπάρχουν ἀποτελεσματικὰς πιέσεις καὶ συμπληρωμα-
 τικὰς πνοὰς πού τὴν προεκτείνουν. Πίεσιν καὶ ἔλξιν, μὲ τὸ νὰ
 ὁρίζονται, θὰ ἀπέληξαν σὲ ἕνα ὁποιοδήποτε ἀπ' αὐτὰ τὰ συ-
 στήματα τῶν ἀξιωμάτων, ἀφοῦ καθένα ἀπ' αὐτὰ ἀποβλέπει στὴν
 πραγμάτωσιν σκοποῦ πού εἶναι μαζὶ ἀτομικὸς καὶ κοινωνικός. Κα-
 θένα λοιπὸν ἀπ' αὐτὰ τὰ συστήματα προὑπάρχει στὴν κοινωνικὴν
 ἀτμόσφαιραν ὅταν ἔρχεται ὁ φιλόσοφος· περιλαμβάνει παραγγέλμα-
 τα πού πλησιάζουν ἄρκετὰ μὲ τὸ περιεχόμενό τους σὲ κείνα
 πού θὰ διατυπώσῃ ὁ φιλόσοφος, καὶ πού αὐτὰ εἶναι ὑποχρεω-
 τικά. Ἡ φιλοσοφία τὰ ξαναβρίσκει, μὰ ὄχι πιά μὲ τὴν μορφὴν
 προσταγῆς, γιατί εἶναι πιά συστάσεις γιὰ τὴν νοητικὴν ἐπιδίωξιν
 σκοποῦ, πού ὁ νοῦς θὰ μποροῦσε καὶ νὰ τὸν ἀπορρίψῃ· πιά-
 νονται ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τὸ πρὸ ἀκαθόριστο, ἢ ἀκόμη τὸ ἀπλῶς
 πιθανόν, πού τοῦ μοιάζει, μὰ πού εἶναι φορτωμένο μὲ ὑπο-
 χρέωσιν. Γίνονται ἔτσι ὑποχρεωτικά· ἀλλὰ ἡ ὑποχρέωσιν δὲν κα-

τέβηκε, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ πιστέψη, ἐκ τῶν ἄνω, δηλαδή ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀπ' ὅπου τὰ παραγγέλματα συνάγονται ἔλλογα· ἀνυψώθηκε ἐκ τῶν κάτω, θέλω νὰ πῶ ἀπὸ τὸ βάθος πίεσεων, πὺ μπορούν νὰ προεκταθοῦν σὲ πνοές, πάνω στὸ ὅποιο στηρίζεται ἡ κοινωνία. Μὲ λίγα λόγια, οἱ θεωρητικοὶ τῆς ἠθικῆς θέτουν σὰν αἴτημα τὴν κοινωνία καὶ κατὰ συνέπεια τὶς δυὸ δυνάμεις σὶς ὁποῖες ἡ κοινωνία χρωστᾷ τὴ σταθερότητα καὶ τὴν κίνησή της. Ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὅλοι οἱ κοινωνικοὶ σκοποὶ εἰσδύουν ὁ ἓνας στὸν ἄλλον καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὅτι καθένας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς, βαλμένος κατὰ κάποιο τρόπο πάνω σ' αὐτὴ τὴν ἰσορροπία καὶ σ' αὐτὴ τὴν κίνηση, μοιάζει νὰ διπλασιάζεται ἀπ' αὐτὲς τὶς δυὸ δυνάμεις, καὶ ἔτσι δὲ δυσκολεύονται οἱ θεωρητικοὶ νὰ ἀνασυστήσουν τὸ περιεχόμενο τῆς ἠθικῆς παίρνοντας ὡς ἀρχὴ ἓναν ὅποιονδήποτε ἀπ' αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς, καὶ νὰ δείξουν τότε ὅτι αὐτὴ ἡ ἠθικὴ εἶναι ὑποχρεωτική. Αὐτὸ γιατί ἔδωσαν προκαταβολικὰ στὸν ἑαυτό τους, μαζί μὲ τὴν κοινωνία, τὴν ὕλη καὶ τὴ μορφὴ αὐτῆς τῆς ἠθικῆς, κάθε τι πὺ περιέχει ἡ κοινωνία καὶ ὅλη τὴν ὑποχρέωση μὲ τὴν ὁποία περιτυλίγεται.

Ἄν, τώρα, σκάψωμε κάτω ἀπὸ τὴν αὐταπάτη αὐτὴ τὴν κοινὴ σὲ ὅλες τὶς θεωρητικὲς ἠθικὲς, νὰ τί θὰ βροῖσαμε. Ἡ ὑποχρέωση εἶναι ἀναγκαιότητα μὲ τὴν ὁποία συζητᾷ κανεὶς, καὶ πὺ, κατὰ συνέπεια, συνοδεύεται ἀπὸ τὸ νοῦ καὶ τὴν ἐλευθερία. Ἡ ἀναγκαιότητα, ἄλλωστε, εἶναι ἐδῶ ἀνάλογη μὲ κείνην πὺ προσκολλᾷται στὴν παραγωγὴ φυσιολογικοῦ ἢ ἀκόμη καὶ φυσικοῦ ἀποτελέσματος : σὲ ἀνθρωπότητα, πὺ ἡ φύση δὲ θὰ τὴν εἶχε κάμει νοητικὴ, καὶ ὅπου τὸ ἄτομο δὲ θὰχε καμμιά δύναμη ἐκλογῆς, ἡ πράξις ἢ προωρισμένη νὰ ὑποστηρίξη τὴ διατήρηση καὶ τὴ συνάφεια τῆς ομάδας θὰ γινόταν ἀναγκαία· θὰ γινόταν μὲ τὴν ἐπίδραση δυνάμης καλὰ διωρισμένης, τῆς ἴδιας πὺ κάνει κάθε μυρμηγκὶ νὰ ἐργάζεται γιὰ τὴ μυρμηγκοφωλιὰ καὶ κάθε κύτταρο ἑνὸς ἴστου γιὰ τὸν ὄργανισμό. Ἄλλὰ ἐπεμβαίνει ὁ νοῦς, μὲ τὴν ἰκανότητα νὰ ἐκλέγη : εἶναι ἄλλη δύναμη, πάντα παροῦσα, πὺ κρατεῖ τὴν πρώτη στὴν κατάστασις δυνητικότητας ἢ μᾶλλον πραγματικότητας μόλις ὄρατῆς στὴν ἐνέργειά της, αἰσθητῆς μόλα ταῦτα στὴν πίεσή της : σὰν τὰ πηγαινέλα τοῦ ρυθμοτροχοῦ στὸ ρολόγι, πὺ ἐμποδίζουν τὴν ἔντασι τοῦ ἐλαστήρος νὰ ἐκδηλωθῆ μὲ ἀπότομη χαλάρωσις καὶ μόλα ταῦτα ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἴδια αὐτὴ ἔντασι, γιατί εἶναι ἀποτελέσματα πὺ ἀσκοῦν ἐνέργεια ἐμποδιστικὴ ἢ ρυθμι-